

SÓZ JASALIWI – TILDIŇ LEKSIKALIQ QURAMIN BAYITIWSHI TIYKARGI SISTEMA

Rzamuratova Z.Q.

ÓzRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308512>

Til – jámiyet penen birge rawajlanatuǵın, ózgerip hám jańalanıp baratuǵın janlı qubılıs. Hárqanday tildiń janlı hám turaqlı ekenliginiń tiykargı belgisi – onıń turaqlı túrde jańalanıp hám bayıp barıwı bolıp esaplanadı.

XXI ásir – informaciya hám texnologiyalar ásiri bolıp, bul da tildiń sózlik qorına úlken tásirin tiygizbekte. Sırtqı tásirler hám ózlestirilgen sózlerdiń turaqlı aǵımı artqan shárayatta tildiń ishki potencialın (sóz jasaw imkaniyatların) aktivlestiriw – onıń ózligin saqlap qalıwdıń birden-bir jolı.

Sóz jasalıwı – tildiń leksikalıq hám grammatikalıq qatlamlarınıń kesilispesinde turatuǵın quramalı process bolıp, ol tildiń dinamikalıq xarakterin ǵana kórsetip qoymastan, tildiń terminologiyalıq bazasın tártipke salıwda, onıń milliy kórkemligin arttırıwda tiykargı derek bolıp xızmet etedi. Sonlıqtan da, J.Otarbekova: “Til – ómir menen ózekles janlı qubılıs bolǵanlıqtan, tilimizdiń sózlik quramı da bir qalıpte turmastan, ózgerip, tolıqlasıp, rawajlanıp otıradı. Sózler mánisi jaǵınan funkcional xarakterge qaray ózgeriwi múmkin: geybir sózlerdiń qollanıw dárejesi keńeyip, jańa mánige iye bolsa, geybir sózlerdiń mánisi tarayıp, passiv qatlamǵa ótiwi múmkin. Sóz mánisiniń rawajlanıwı – sózlik quramınıń bayıwınıń nátiyjeli jolı dep aytıwǵa boladı. Bul qubılıs tildiń óz ishki imkaniyatlarınıń tiykarında ámelge asadı hám tildi bayıtıwdıń eń tiykargı jollarınan biri bolıp esaplanadı” [4;11] -degen pikirlerin bildiredi. Shınında da, bul pikirler tildiń turaqlı hárekettegi dinamikalıq sistema ekenligin tereń tiykarlap beredi. Avtordıń tildi “janlı qubılıs” dep táriyplewi onıń jámiyetlik rawajlanıw menen ajıralmas baylanısta ekenligin kórsetedi.

Sóz mánisiniń keńeyiw yamasa tarayıw procesi tildiń funkcional beyimlesiw qábiletin ańlatadı. Mániniń keńeyiwi arqalı tildegi bar bolǵan leksikalıq birlikler jańa mazmun menen bayısa, mániniń tarayıwı ayırım sózlerdiń specifikalıq tarawlarǵa qaray qánigelesiwine yamasa arxaizaciya procesine ushırawına alıp keledi. Sonday-aq, avtor sóz mánisiniń rawajlanıwın tildi bayıtıwdıń tiykargı jolları qatarında kórsetedi. Bul pikirge qosılǵan halda, bul qubılıs tildiń milliy ózligin saqlap qalıwdaǵı roliniń de joqarı ekenligin aytıw kerek. Basqa tilden tayın terminlerdi qabıllay bergennen góre, tildiń óz ishki leksikalıq resursların qayta islew hám semantikalıq jaqtan modernizaciyalaw – tildiń turaqlılıǵın hám keleshektegi jasaw qábiletin támiyinleytuǵın eń nátiyjeli faktor bolıp esaplanadı.

Tiykarınan, sóz jasalıwı uzaq waqıtlar boyı grammatikanıń morfologiya bóliminde, tek sóz shaqaplarınıń jasalıw usılları retinde úyrenilip kelindi. Biraq, zamanagóy túrkiy til biliminde, sonday-aq qaraqalpaq til bilimi de bul tarawdıń óz aldına izertlew obyektı bar ekenligin tastıyıqlaydı.

Sóz jasalıwı - óz aldına taraw retinde qaralsa da, onıń tildiń basqa tarawları (leksikologiya, morfologiya, sintaksis) menen baylanısı, uqsaslıqları hám ayırmashılıqları ele de tereń izertlewlerdi talap etedi. Ásirese, bul taraw boyınsha bólek monografiyalar hám dissertaciyalıq jumıslardıń jazılıwı sóz jasalıwın ayırıqsha sistema sıpatında qarawǵa jol ashtı. Bul sistemanı izertlew – bul tek jańa sózlerdi dizip shıǵıw emes, tildiń jańa sóz jasaw imkanıyatlarınıń shegarasın belgilew hám onıń milliy tábiyatın saqlap qalıw mexanizmlerin anıqlaw bolıp tabıladı.

Til iliminde tildiń leksikalıq quramın bayıtıwdıń birneshe jolları kórsetilse de, olardıń ishinde tildiń óziniń ishki imkanıyatları esabınan jańa sózlerdiń payda bolıwı, yaǵnıy sóz jasalıw procesi ayırıqsha áhmiyetke iye. Bul process tildiń “öz-ózin rawajlandırıw laboratoriyası” sıpatında xızmet etip, tilde bar bolǵan materiallar tiykarında jańa mánilerdiń júzege keliwin támiyinleydi [3;10]. Yaǵnıy, sóz jasalıwı tildiń tek san jaǵınan kóbeyiwi emes, onıń sapalıq jaǵınan jetilisiwin, milliy ózgesheliginiń saqlanıwın hám terminologiyalıq bazasınıń bekkemleniwin kórsetiwshi baslı faktor bolıp tabıladı.

Sóz jasalıwı arqalı tildiń sózlik qorınıń bayıwı, eń birinshi gezekte, jámiyetlik-siyasıy, ilimiy-texnikalıq hám mádeniy turmıstaǵı ózgerislerge tildiń jedel juwap beriwi menen baylanıslı boladı. Jańa túsinikler menen buyımlardı ataw ushın basqa tillerden tayın sózlerdi ózlestiriwge qaraǵanda, tildiń sóz jasaw usılları arqalı jańa leksikalıq birliklerdi jaratıw tildiń sáykeslik qásiyetin arttıradı [2]. Mısalı, morfologiyalıq usıl menen jasalǵan sózler tildiń ishki nızamlılıqlarına tolıq boysınǵanlıqtan, olar xalıq ushın túsinikli hám qabıllawǵa jeńil boladı. Sonıń menen birge, sintaktikalıq jol menen eki yamasa onnan da kóp sózlerdiń birigiwinen jasalǵan jańa atamalar tildiń kórkemligin hám semantikalıq baylıǵın sáwlelendirip beredi.

Sóz jasalıw procesiniń áhmiyeti ol tildiń terminologiyalıq sistemasınıń turaqlılıǵın támiyinleydi. Házirgi globalıasıw dáwirinde tildiń óz sóz jasaw potencialınan tolıq paydalanıwı onı basqa tillerdiń tásirinen saqlap qalıwǵa imkanıyat beredi. Bul process tek ǵana jańa atamalar jaratıw menen sheklenbesten, bar bolǵan sózlerdiń mánisindegi ózgerislerdi, stilistikalıq boyawlardıń qáliplesiwin de óz ishine aladı.

Leksikologiya iliminde sóz jasalıwın tildiń ishki bayıw jolları retinde izertlew barısında birneshe áhmiyetli faktlerge itibar qaratıw kerek. Birinshiden, tildiń sóz jasaw potencialı onıń sóz jasalıw sistemasınıń qanshelli dárejede aktiv

ekenligi menen ólshenedi. Sonday-aq, terminologiyalıq bazanıń qáliplesiwinde tildiń sintaktikalıq imkaniyatları menen baylanıslı. Ilimiy-texnikalıq progress nátiyjesinde payda bolǵan jańa atamaların kópshiligi ekige bólinedi: taza ózlestirilgen sózler hám tildiń óz materialı tiykarında jasalǵan kalkalar.

Házirgi globalasıw dáwirinde tildiń sapalıq kórsetkishin belgilewde kalkalastırıw (basqa tildegi sózdiń mánisin óz tilimizdiń materialları menen awdarıp alıw) procesi ayrıqsha orın tutadı. Tayın sózdi sol qálpinde qabıllay bermey, onıń mazmunın ashıp beretuǵın milliy variantın jasaw — sóz jasalıw laboratoriyasınıń eń quramalı hám juwapkershilikli tárepi bolıp tabıladı. Mısalı, informaciya-kommunikaciya texnologiyaları tarawındaǵı kóplegen atamaların qaraqalpaqsha ekvivalentleriniń turaqlasıwı dál usı ishki imkaniyatlardıń súyenedi.

Sonday-aq, sóz jasalıwı tek ǵana jańa atamalar beriw menen sheklenbeydi, tildiń emocional-ekspressiv boyawın da kúsheytedi. Jazıwshı hám shayırlar, ilimpazlar sóz jasawshı qosımtalar arqalı tildiń kórkemlik hám dálillik dárejesin arttıradı. Jańadan jasalǵan hárbir sóz tildiń leksikalıq quramındaǵı “boslıqlardı” toltıradı hám onıń rawajlanıwına shárayat jaratadı.

Tildiń ózgesheligin saqlap qalıwda hám onıń ishki potencialın kórsetiwde sóz jasalıw procesi sheshiwshi áhmiyetke iye ekenligi belgili. Sóz jasalıwı tek ǵana san jaǵınan kóbeyiw emes, tildiń sapalıq jaǵınan qáliplesiwiniń de támiyinleydi. Sonlıqtan da, ilim hám texnika rawajlanǵan sayın jańa túsinikler payda boladı. Bul túsiniklerdi óz tilińde ańlatıw ushın sóz jasawshı qosımtalarınan paydalanıw – tildiń terminologiyalıq bazasını bekkemleydi. Bul bolsa, tildiń xalıqaralıq terminler menen “orınsız” tolıp ketiwinen saqlaydı.

Sonıń menen birge, basqa tilden kirip kelgen sózler hámme waqıt tildiń fonetikalıq hám grammatikalıq qasiyetlerine sáykes kele bermeydi. Al, sóz jasalıw usılı arqalı payda bolǵan leksika tildiń tábiyatına sáykes hám xalıq ushın túsinikli boladı.

Juwmaqlap aytqanda, sóz jasalıwı tildiń ishki rezervlerin háreketke keltiriwshi tiykarǵı qural bolıp, ol tildiń turaqlı rawajlanıwın, onıń leksikalıq baylıǵın hám baylanıs quralı sıpatındaǵı xızmetiniń joqarı dárejede bolıwın kepillendiriwshi janlı mexanizm bolıp esaplanadı. Sóz jasalıwı – bul tildiń janlı tamırı. Eger tilde sóz jasalıw procesi toqtap qalsa, til tiykarǵı ózgesheligin joǵaltıp, basqa tillerdiń nusqasına aylanıp qaladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. т.2: Фонетика и морфология, ч. 1: Части речи и словообразование. -- М.: Изд-во АН СССР, 1952.
2. Бейсембаева З. Сөзжасамның тил деңгейине қатысы//Түркітану мәселелери: бүгини мен болашағы (халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы).-А.,2001.
3. Бейсембаева З. Сөзжасамды оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: көмекші құрал / З. Бейсембаева. - Алматы : Респ.баспа кабинеті, 1998.

4. Отарбекова Ж. Сөзжасам мәселелери және оның түркологияда зерттелиуи//
Ізденис. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. -А.,1996, №1.
5. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы, 1989.
6. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. - Нөкис, 1994.
7. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. - Нөкис, 2010.